

رساله طریق قسمت آب قلب

اثری ارزشمند در زمینه جغرافیای تاریخی از دوره تیموری

○ حکیمه امیری

رساله طریق قسمت آب قلب نوشته قاسم بن یوسف ابونصری هروی، از منابع مهم دوره تیموریان است. قاسم بن یوسف از نویسندگان و شاعران ایرانی قرن دهم هجری و ساکن هرات بوده است. وی در مقدمه کتاب ارشاد الزراعة خود می‌نویسد شبی در خواب دیدم که شخصی می‌گوید خواجه عبدالله انصاری می‌فرماید قانعی تخلص کن.^۱ از این رو استاد محمدمتقی دانش‌پژوه وی را قاسم بن یوسف ابونصر قانع نامیده است.^۲ عبدالغفار نجم‌الدوله (متوفی ۱۲۸۷ ش) از معلمان ریاضی عصر اخیر و معلم دارالفنون در عهد ناصری که اولین بار کتاب ارشاد الزراعة وی را در سال ۱۳۲۴ ق. منتشر ساخته از وی به نام فاضل هروی نام برده است. اما استاد ایرج افشار معتقد است نام مؤلف همان قاسم بن یوسف ابونصر هروی است و فاضل هروی نسبتی است در حق مؤلف به معنی فاضلی از هرات.^۳ وی نواده ابونصر طیبسی معروف به «پیر حاجات» می‌باشد. قاسم بن یوسف با علم ریاضیات، سیاق^۴ و مساحت آشنا بوده و کتاب‌هایی نیز در این علوم تألیف کرده است. از جمله آثار وی عبارت‌اند از:

۱. رساله‌ای در کشاورزی یا فلاحه در دوازده فصل و یک خاتمه که در فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران تحت شماره ۲۷۷۶ آمده است.^۵

۲. ارشاد الزراعة در هشت روضه هر یک هشت آئین.^۶

۳. قواعد ضرب و قسمت در اصول حساب مشتمل بر یک مقدمه و ده فصل که در آن از تخمین یخ یخبندان و ریخ^۷ گرفتن غله و خرمن غله، گزمر^۸ خیمه و خرگاه بحث شده است.^۹

۴. رساله‌ای در بیان ضرب نمودن منورات و مثلثات متساوی الاضلاع و مختلف الاضلاع و مربعات و مثن و مخمس و سدس، معین و شبه‌معین.^{۱۰}

۵. رساله طریق قسمت آب قلب و مردجویی^{۱۱} و اراضی بلوکات و ولایات هرات.^{۱۲} درباره تاریخ تألیف رساله طریق قسمت آب قلب هیچ‌گونه اطلاعی در دست نیست. تنها با دقت بر برخی مطالب رساله می‌توان حدس زد که این رساله بعد از حکومت شاهرخ میرزای تیموری (وفات ۸۵۰ ه. ق.) به رشته تحریر درآمده است. مؤلف در بخش نهم رساله که چگونگی تقسیم آب در بلوک کمبراق را شرح می‌دهد می‌نویسد:

«بلوک کمبراق که حضرت نقابت پناهی مخلومی ولی‌النعیمی موافق زمان حضرت خاقان مغفور شاهرخ میرزا که نقل از دفتر خانه آورده بودند نوشته و به همین صورت عمل می‌فرموده‌اند.»^{۱۳}

مایل هروی، مصحح رساله می‌نویسد ولی نعمت قاسم بن یوسف سلطان حسین میرزا (وفات ۹۱۱ ه. ق) و یا فرزند او می‌باشد.^{۱۴} موضوع رساله درباره آب بخشی یا شیوه تقسیم آب برای زمین‌های کشاورزی شهر هرات در اواخر دوره تیموریان است. در سال ۱۳۴۴ ه. ش. نسخه‌ای از کتاب ارشاد الزراعة ابونصر هروی که متعلق به آقای سید محمد مشکوه بود و در سال ۹۲۸ ه. ق. به خط محمد مشهور به انباردار نوشته شده است، توسط کتابخانه مجلس شورای ملی وقت خریداری شد. در انتهای این نسخه خطی رسالتی از مؤلف الحاق شده بود که در نسخ دیگر دیده نشده بود و تا آن زمان نیز کسی از آنها اطلاعی نداشت. یکی از رسائل الحاقی، رساله طریق قسمت آب قلب مربوط به شهر هرات و آبادی‌های اطراف آن بود که از لحاظ تاریخی و جغرافیای تاریخی دارای اهمیت خاصی است. استاد ایرج افشار در سال ۱۳۴۴ ه. ش. رسائل مذکور را در جلد سیزدهم نشریه «فرهنگ ایران زمین» منتشر ساخت و درباره رساله طریق قسمت آب قلب نوشت:

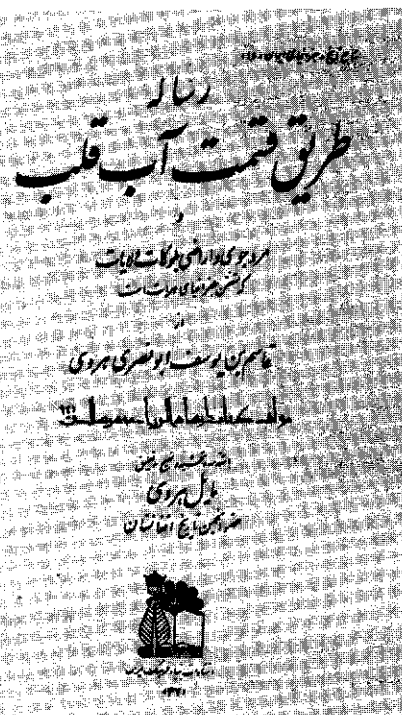
«چون نسخه بدخط است و اسماء جغرافیایی بنون نقطه ضبط شده است قرائت کامل آن میسر نشد و مجبور از آن شدیم که بعضی از قسمت‌های مربوط به شرح قراءه را عیناً از روی نسخه عکسی تهیه کرده و به چاپ برسانیم تا اهل تحقیق را به کار آید و مطلعین بر تاریخ هرات آنچه را اصلاح شدنی است برای درج در شماره بعدی ارسال دارند.»^{۱۵}

پس از انتشار این مطلب استاد مایل هروی اقدام به تصحیح رساله نمود و این مهم را به انجام رسانید. وی برای تصحیح رساله از منابعی مانند:

مطلع سعدین و مجمع بحرین عبدالرزاق سمرقندی^{۱۶}، مجالس النفاثین امیر علیشیر نوائی^{۱۷}، حدودالعالم^{۱۸}، روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات معین‌الدین اسفزاری^{۱۹}، جغرافیای حافظ ایرو^{۲۰}، حبیب السیر خواندمیر^{۲۱}، مقصد الاقبال سلطانیه و مرصلا مال خاقانیه، سید اصیل‌الدین واعظ^{۲۲} استفاده کرده است. به علاوه با اقامت پانزده روزه در شهر هرات و مشاهده آبادی‌های این شهر از نزدیک، کار تصحیح را به پایان رسانیده است.^{۲۳}

رساله طریق قسمت آب قلب با مقدمه و تحشیه و تصحیح و تحقیق مایل هروی در سال ۱۳۴۷ توسط بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسید.

رساله دارای یک مقدمه و سیزده بخش است. مؤلف در مقدمه رساله به تاریخچه تألیف اولین کتاب درباره آب بخشی شهر هرات می‌پردازد و می‌نویسد تا دوره حکومت ملک معزالدین حسین^{۲۴} (۷۷۰-۷۳۱ ه. ق) از ملوک مشهور آل کرت^{۲۵} که مدت ۱۴۸ سال در شهر هرات حکومت کرده‌اند، قوانین مربوط به تقسیم آب برای زمین‌های کشاورزی به صورت ملون در نیامده بود و کتابی در این باره

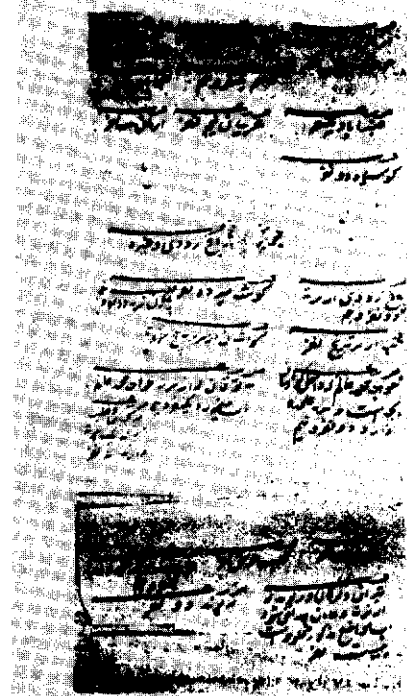

- طریق قسمت آب قلب
- تألیف: قاسم بن یوسف ابونصری هروی
- مقدمه و تحشیه و تعلیق: مایل هروی
- ناشر: بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۷.

رساله طریق قسمت آب قلب نوشته قاسم بن یوسف ابونصری هروی، از منابع مهم دوره تیموریان است.
قاسم بن یوسف از نویسندگان و شاعران ایرانی قرن دهم هجری و ساکن هرات بوده است

درباره تاریخ تألیف رساله طریق قسمت آب قلب هیچ گونه اطلاعی در دست نیست.
تنها با دقت بر برخی مطالب رساله می توان حدس زد که این رساله بعد از حکومت
شاهرخ میرزای تیموری (وفات ۸۵۰ ه. ق) به رشته تحریر درآمده است

تصویر صفحه‌ای از اصل کتاب

مؤلف در هر بخش که
بلوکات نه گانه هرات را
به طور جداگانه آورده است دقیق ترین
اطلاعات جغرافیایی مانند بعد مسافت
آبادی ها، محل قرار گرفتن آنها و اطلاعاتی
از این دست درباره قراء و آبادی های
هر یک را به دست می دهد

نوشته نشده بود. در این زمان عدای از مردم هرات درباره تقسیم آب جوی «توخایان» اختلاف کرده به ملک معزالدین حسین مراجعه کردند تا قوانین و مقرراتی وضع نماید تا هر یک از مردم به میزان معین از آب این جوی استفاده برند. ملک معزالدین یکی از امرای خود را نزد شیخ الاسلام نظام‌الدین عبدالرحیم خوافی مشهور به پیر تسلیم^{۲۷}، که در علم مساحت استلا بود فرستاد تا قوانینی در این باره وضع کند. وی نیز قوانینی وضع کرده که آنرا ملون و مکتوب ساختند. پس از آن در هر دوره‌ای همین نوشته ملاک تقسیم آب زمین‌های کشاورزی در شهر هرات قرار گرفت^{۲۸}. به طوری که قاسم بن یوسف نیز در اواخر دوره تیموریان، براساس همین نوشته به جا مانده از دوره ملوک آل کرت رساله خود را تألیف کرده است.

پس از مقدمه، شهر هرات به نه بلوک^{۲۹}، دو شهر و یک ولایت تقسیم شده و هر کدام در بخشی جداگانه مورد بررسی قرار گرفته است. بلوکات نه گانه شهر هرات براساس رساله مورد بحث عبارتند از:

بلوک آنجیل^{۳۰}، بلوک آنجان^{۳۱}، بلوک کذره^{۳۲}، بلوک خیابان^{۳۳}، بلوک سبقر^{۳۴}، بلوک احوان نیزان^{۳۵}، بلوک توران^{۳۶} و توتیان، بلوک غوروان و پاشتان^{۳۷}، بلوک، کمبراق^{۳۸}.

مصحح رساله می نویسد، در رساله قاسم بن یوسف به «توران و توتیان» عنوان بلوک داده نشده بود و مصحح نام بلوک بر آن نهاده است و در حاشیه به توضیح درباره علت این اقدام خود پرداخته است. لازم به یادآوری است که در کتابهای تاریخی و جغرافیایی دوره تیموریان شهر هرات به نه بلوک تقسیم شده است. معین‌الدین اسفزاری در روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، حافظ ابرو در جغرافیای^{۳۹} خود شهر هرات را به نه بلوک تقسیم کرده‌اند. هر چند بلوک کاردار جزو بلوک نه گانه شهر هرات محسوب نشده است اما در بخش دهم رساله از آن به نام بلوک کاردار که از بلوک آنجان وضع شده است نام برده شده است^{۴۰}. شهر فوشنج^{۴۱}، ولایت شافلان^{۴۲} و کروخ^{۴۳} که بزرگترین شهر در نواحی هرات پس از شهر هرات است بخش یازدهم تا سیزدهم رساله را تشکیل می‌دهند. مؤلف در هر بخش به طور جداگانه آبادی‌های مربوط به هر بلوک را آورده و میزان آب مورد استفاده آن آبادی‌ها را نیز مشخص می‌کند.

درباره نسخ موجود از رساله طریق قسمت آب قلب باید گفت که تنها نسخه موجود همان نسخه‌ای است که ضمیمه نسخه ارشاد الزراعه متعلق به سید محمد مشکوه بوده و کتابخانه مجلس شورای ملی وقت آنرا خریداری کرده است و در صفحات قبل به آن اشاره شد. اما در نسخ دیگر ارشاد الزراعه مانند نسخه آقای دکتر اصغر مهدوی که استاد دانش پژوه آنرا شناسانده است^{۴۴} چنین رساله الحاقی دیده نشده است.

رساله طریق قسمت آب قلب دارای فواید تاریخی و جغرافیایی فراوان است. قاسم بن یوسف در هر بخش که بلوکات نه گانه هرات را به طور جداگانه آورده است دقیق ترین اطلاعات جغرافیایی مانند بعد مسافت آبادی‌ها، محل قرار گرفتن آنها و اطلاعاتی از این دست درباره قراء و آبادی‌های هر بلوک را به دست می‌دهد.

این اطلاعات چنان کامل و با دقت ذکر شده که براساس آن به راحتی می‌توان نقشه تاریخی شهر هرات در اواخر دوره تیموریان را ترسیم کرد. با دقت بر اطلاعات جغرافیایی موجود در رساله می‌توان حدود متصرفات و نواحی تحت حکومت تیموریان و تسلط کامل آنها بر شهر هرات را دریافت.

در مقدمه رساله که مؤلف به تاریخچه تألیف کتاب درباره آب‌بخشی شهر هرات می‌پردازد اطلاعات دقیق و ارزشمندی درباره حکومت ملوک آل کرت در شهر هرات به دست می‌دهد که مخصوصاً در آگاهی از چگونگی به قدرت رسیدن آنها و اقدامات فرهنگی و اجتماعی این دودمان مفید است. مثلاً درباره ملک غیاث‌الدین محمد کرت (۷۸۳ - ۷۷۱ ه. ق) می‌نویسد:

«ملک غیاث‌الدین محمد کرت که اکمل سلاطین انام و افضل ولایه اسلام بود... پیوسته به تربیت علما و تقویت فضلا و تمشیت شرح مصطفی اشتغال می‌فرمود»^{۴۵}... و سپس به آثار فرهنگی و اقدامات وی مانند تأسیس «خانقاهای جدید» و مرمت مدرسه غیاثیه هرات اشاره می‌کند.^{۴۶} و سپس به شرح مبسوطی درباره مرمت مسجد جامع شهر هرات در زمان وی می‌پردازد که در خلال آن اطلاعات جامعی درباره تاریخچه ساخت این مسجد به دست می‌دهد. با دقت بر مطالب این قسمت می‌توان برخی از اقشار اجتماعی دوره ملوک آل کرت در شهر هرات مانند «هل عمارت» شامل بنایان، گلکاران، بیلداران و ناوه‌کشان را شناخت.^{۴۷} اطلاعات رساله درباره رابطه ملوک آل کرت و ایلخانان مغول نیز مفید است.^{۴۸}

مؤلف در ابتدای هر بخش اطلاعاتی درباره برخی از مالیات‌های مرسوم در شهر هرات و بلوکات آن در دوره تیموریان به دست می‌دهد. مالیات‌هایی مانند دهیک^{۴۹}، غله مناصفه^{۵۰}، میرابانه^{۵۱} و دستوری^{۵۲} که با توجه به میزان محصول از کشاورزان گرفته می‌شد از نوع می‌باشند. همچنین میزان مالیات‌های دریافتی از هر بلوک را مشخص می‌سازد. مثلاً در بخش چهارم که بلوک خیابان و سهمیه آب آبادی‌های آن را معین می‌کند می‌نویسد:

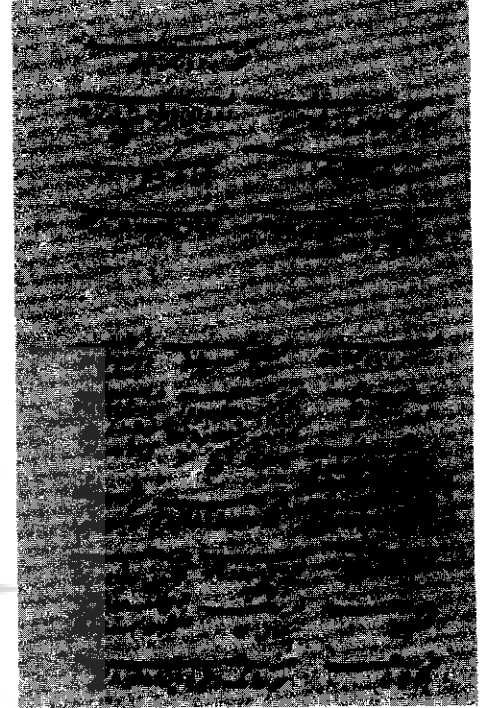
«... غله مناصفه شصت من و جوزقه پنج من و دستوری از طواحين بر یک حجر سیصد دینار تبریزی....»^{۵۳}

و یا در بخش نهم درباره مالیات بلوک کمبراق می‌نویسد:

در مقدمه رساله که مؤلف به تاریخچه تالیف کتاب درباره آب بخشی شهر هرات می‌پردازد، اطلاعات دقیق و ارزشمندی درباره حکومت ملوک آل کرت در شهر هرات به دست می‌دهد که مخصوصاً در آگاهی از چگونگی به قدرت رسیدن آنها و اقدامات فرهنگی و اجتماعی این دودمان مفید است

با دقت بر مطالب مربوط به آل کرت می‌توان برخی از اقسام اجتماعی دوره ملوک آل کرت در شهر هرات مانند: «اهل عمارت» شامل بنایان، گلکاران، بیلداران و ناوه‌کشان را شناخت

تصویر صفحه‌ای از اصل کتاب

«از هر رمه یک گوسفند که آب و غلف بلوک مزبور می‌خورند.»^{۵۶}

مؤلف همچنین به برخی از مشاغل مربوط به کشاورزی اشاره می‌کند. مشاغلی مانند میرآب^{۵۷}، بندبان^{۵۸} و سرقلب^{۵۹} از این نوع می‌باشند. همچنین رساله از نظر شناخت برخی از آثار و ابنیه‌ای که در دوره تیموریان در شهر هرات ساخته شده‌اند مفید می‌باشد. مانند مدرسه بدیع‌الزمان میرزا^{۶۰}، باغ جهان‌آرا^{۶۱}، حمام میرعلیشیر^{۶۲}، باغ شهر^{۶۳}.

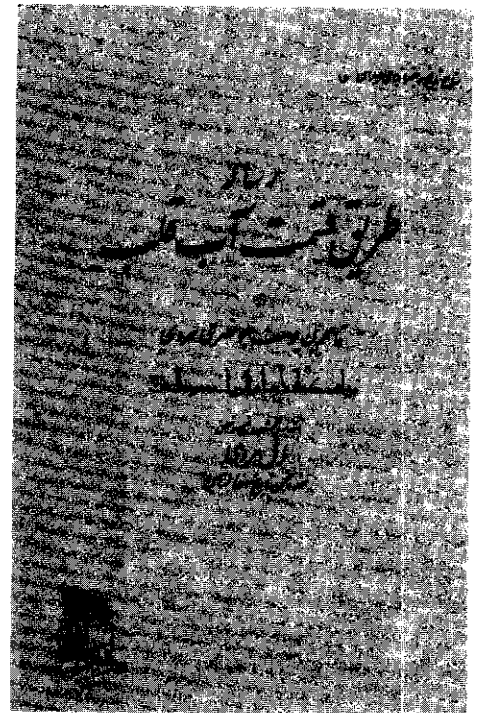
سبک انشای رساله همان سبک ساده و روان در نثر دوره تیموری است که کلمات ترکی نیز در آن دیده می‌شود و زبان نویسنده مانند دیگر نویسندگان اواخر عهد تیموری زبان ساده و محاوره‌ای است که مباحثه‌های صنعتی و فنی قرون مقدم در آن دیده نمی‌شود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. قلب: به ضم قاف و سکون ل و با، سوراخ آبی که از نهر بزرگ گرفته می‌شود و آب از آن به اندازه خاص و معین جاری شده و به پیمانه جریبی زمین، توزیع می‌گردد. (ابونصری هروی، قاسم بن یوسف: طریق قسمت آب قلب با مقدمه و تحشیه و تعلیق مایل هروی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷، ص ۱۵۹، شرح لغات و اصطلاحات متن کتاب.)
۲. ابونصری هروی، قاسم بن یوسف: ارشاد الزراعة، به اهتمام محمد مشیزی، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶)، ص ۸.
۳. دانش پژوه، محمدتقی: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجلد نهم، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰)، ص ۱۲۶۲.
۴. افشار، ایرج: راهنمای کتاب، سال دهم، شماره سوم، شهریور ۱۳۴۶، ص ۲۸۱.
۵. ابونصری هروی، قاسم بن یوسف: ارشاد الزراعة، پیشین، ص ۸.
۶. دانش پژوه، محمدتقی: پیشین، مجلد پانزدهم، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۵)، ص ۴۹۸.
۷. همانجا.
۸. ربع گرفتن: ربع در لغت به معنی افزوده شدن و ثمر دادن است و در اصطلاح بر زمینی که حاصل بیشتر دهد اطلاق می‌شود. (لغت‌نامه دهخدا).
۹. گزمر: اندازه جریان جوی و مسیر نهر را گویند. (ابونصری هروی طریق قسمت آب قلب پیشین، ص ۱۵۹، شرح لغات...).
۱۰. افشار، ایرج: مقاله: رسالتی از مؤلف ارشاد الزراعة فرهنگ ایران زمین، ج سیزدهم سال ۱۳۴۴، ص ۸.
۱۱. همانجا.
۱۲. مردجویی: کسی که جوی را کار می‌کند روی اندازه جریب در جوی عمودی به طور جداگانه. (ابونصری هروی: طریق قسمت آب قلب پیشین ص ۱۵۹، شرح لغات...)
۱۳. افشار، ایرج: فرهنگ ایران زمین، پیشین، ص ۸.
۱۴. ابونصر هروی، قاسم بن یوسف: طریق قسمت آب قلب پیشین، ص ۸۱.
۱۵. همان، ص لژ، مقدمه مصحح.
۱۶. افشار، ایرج: فرهنگ ایران زمین، پیشین، ص ۸.
۱۷. سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق: مطلع سعدین و مجمع بحرین، به اهتمام عبدالحسین نوایی، قسمت اول، (تهران، طهوری، ۱۳۵۳).
۱۸. نوایی، میرنظام‌الدین علیشیر: مجالس النفاوس، به سعی و اهتمام علی‌اصغر حکمت (تهران، بی‌نا، ۱۳۳۳).
۱۹. حنودالعالم من المشرق الی المغرب: به کوشش منوچهر ستوده، (تهران، طهوری، ۱۳۶۲).
۲۰. اسفزاری، معین‌الدین محمد: روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، با تصحیح و حواشی و تعلیقات سید محمد کاظم امام، (تهران، دانشگاه، ۱۳۳۸).
۲۱. حافظ ابرو: جغرافیای حافظ ابرو، قسمت ربع خراسان، به کوشش مایل هروی، (تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹).
۲۲. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین الحسینی: تاریخ حبیب‌السیر، (تهران، خیام، ۱۳۳۳).
۲۳. واعظ، سید اصیل‌الدین عبدالله: مقصد الاقبال سلطانیه و مرصداً مال خاقانیه، به کوشش مایل هروی، (تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۱).
۲۴. ابونصر هروی، قاسم بن یوسف: طریق قسمت آب قلب پیشین، ص و.
۲۵. ملک معزالدین حسین: هفتمین پادشاه آل کرت می‌باشد. که از سال ۷۷۰-۷۷۳ ه. ق. به مدت سی و نه سال حکومت کرد. خواندمیر درباره وی می‌نویسد: «همگی همتش بر تربیت مشایخ و افاضل بود کنیه و لقب وی معزالدین محمد است اما شهرت به ملک معزالدین حسین یافته است. (خواندمیر: تاریخ حبیب‌السیر، پیشین، ج سوم، ص ۲۸۰).
۲۶. آل کرت: از نژاد غوریانند که از سال ۶۴۳ تا ۷۹۱ ه. ق. حکومت کرده‌اند. پایتخت آنها هرات بود. ایشان از ابتدای استیلای مغول بر شرق ایران حکومت داشته‌اند و چون مغول رو به ضعف رفت در خراسان قدرت به هم رساندند و تا تسخیر هرات در سال ۷۸۳

مؤلف در ابتدای هر بخش اطلاعاتی درباره برخی از مالیات‌های مرسوم در شهر هرات و بلوکات آن در دوره تیموریان به دست می‌دهد... همچنین میزان مالیات‌های دریافتی از هر بلوک را مشخص می‌سازد

رساله از نظر شناخت برخی از آثار و ابنیه‌ای که در دوره تیموریان در شهر هرات ساخته شده‌اند، مفید می‌باشد، مانند مدرسهٔ بدیع‌الزمان میرزا، باغ جهان‌آرا، حمام میرعلیشیر، باغ شهر

به دست تیمور مستقل بودند. و پس از آنکه اندک مدتی را هم تحت تبعیت امیر گورکانی سر کردند در سال ۷۹۱ ه. بکلی از میان رفتند. (لین پول، استانبول: طبقات سلاطین اسلام، ترجمه عباس اقبال، ج دوم، تهران، دنیای کتاب ۱۳۶۳)، ص ۲۲۴).
 ۲۷- شیخ الاسلام نظام‌الدین عبدالرحیم خوافی: از جمله علمای تقوی شعار مولانا نظام‌الدین عبدالرحیم خوافی در عصر ملک معزالدین حسین در دارالسلطنه هرات اقامت داشت و پیوسته به امر به معروف و نهی از منکر می‌پرداخت و سال‌ها در سلک امراء کبار منتظم بود و ملک حسین نیز آن جناب را حرمت بسیار می‌داشت بلکه فرموده او را نص قاطع می‌پنداشت و مولانا نظام‌الدین ایمان را که علماء متقدمین و متأخرین به تصدیق تفسیر کرده‌اند به تسلیم تعبیر نمود و بدین سبب او را در هرات پیرسلیم می‌گفتند. (تاریخ حبیب السیر، خواندمیر، پیشین ج سوم، ص ۳۸۴)

۲۸- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف: طریق قسمت آب قلبه پیشین، ص ۱۳ مقدمه.
 ۲۹- بلوک: علمای از قراء نزدیک یکدیگر که هر یک نام خاص و مجموع آنها نامی دیگر دارد (لغت‌نامهٔ دهخدا).
 ۳۰- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف: طریق قسمت آب قلبه ص ۱۷.

۳۱- همان، ص ۳۱.

۳۲- همان، ص ۴۱.

۳۳- همان، ص ۵۱.

۳۴- همان، ص ۵۹.

۳۵- همان، ص ۶۵.

۳۶- همان، ص ۷۱.

۳۷- همان، ص ۷۵.

۳۸- همان، ص ۷۹.

۳۹- همان، ص ۷۱.

۴۰- اسفزاری، معین‌الدین محمد: پیشین، ص ۸۴.

۴۱- حافظ ابرو: پیشین، ص ۱۶ تا ۲۴.

۴۲- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف: طریق قسمت آب قلبه پیشین ص ۸۵.

۴۳- همان، ص ۸۷.

۴۴- همان، ص ۹۱.

۴۵- همان، ص ۹۵.

۴۶- افشار، ایرج: راهنمای کتاب، پیشین، ص ۲۸۱.

۴۷- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف: طریق قسمت آب قلبه پیشین، ص ۵ مقدمه.

۴۸- همان، ص ۶.

۴۹- همان، ص ۸.

۵۰- همان، ص ۶.

۵۱- دهیک: یک دهم محصول کشاورزی که به عنوان مالیات به حکومت داده می‌شد. (ابوعبدالله محمدبن احمد بن یوسف:

مفاتیح العلوم، ترجمه حسین خدیوچ، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷)، ص ۶۱).

۵۲- غلهٔ مناصفه: مناصفه در لغت به معنای دو بخش کردن مال است. (لغت‌نامهٔ دهخدا) غله‌ای که نصف آن به عنوان مالیات

به حکومت داده می‌شد.

۵۳- میرایانه: مالیاتی که برای پرداخت حقوق میراب یا مباشر تقسیم آب پرداخت می‌شد.

۵۴- دستوری: شاید صاحب مسندی باشد که آسیاب را اداره کند. (ابونصر هروی، طریق قسمت آب قلبه پیشین، ص ۴۴،

پی‌نوشت ش ۲). اما بیشتر به نظر می‌رسد مالیاتی بوده که از آسیابها گرفته می‌شده است.

۵۵- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف: طریق قسمت آب قلبه پیشین، ص ۵۳.

۵۶- همان، ص ۸۱.

۵۷- میرآب: مباشر و ناظر تقسیم آب. (ناظم الاطباء).

۵۸- بندیان: کسی که بند آب را محافظت می‌کند. (ابونصری هروی، طریق قسمت آب قلبه ص ۱۵۷، پیشین، شرح لغات و....).

۵۹- سرقلب: کسی که محافظت از قلب و مسیر آب می‌کند. (همان ص ۱۵۸)

۶۰- همان، ص ۲۳.

۶۱- همان، ص ۲۲.

۶۲- همان، ص ۲۴.

۶۳- همان، ص ۲۵.